

Böröcz József – Borbély András

Társadalmat – apartheid helyett. Interjú Böröcz József szociológussal

Hogyan függ össze a társadalmi újraelosztási rendszer és az egyéni életpálya alakulása? Mit jelenthet ma szocialistának lenni? Hogyan működik a „rassz”-kogníció? Melyek lehetnek egy egészen új politikai közösség elgondolásának fogalmi kiindulópontjai? Böröcz Józsefet, a Rutgers Egyetem professzorát Borbély András kérdezte.

Borbély András: *Globális történelmi kérdésekkel foglalkozó szociológusként tartanak számon, és számos nemzetközi rangú kutatóintézetnek voltál és vagy elismert munkatársa. Engem azonban nemcsak a szakmai, hanem a személyes-társadalmi életutad is érdekelné. Milyen társadalmi környezetben nevelődtél és alakult a szakmai életutad, és ezek hogyan hatottak arra, hogy azt csináld, úgy és ott, amit csinálsz? Milyen fontos döntéseket kellett meghoznod életed során, és minek a nevében vagy minek az ellenében?*

Böröcz József: Édesanyám alföldi, kisvárosi reformátuskántor-lány létére népi kollégista volt, s 1947 és 1951 között járt a Zeneművészeti Főiskolára. A kor szokásai szerint az érintett különösebb megkérdése nélkül, hatékonyan „leterelték” az előadóművészi pályáról, s így a budapesti táncszakmában, zongorista-korrepetitorként szerzett elismertséget s megbecsülést.

Apámat tízéves korában klottgatás siófoki iparosgyerekként „kiemelték”, s környékük hajdani földesura – a római katolikus egyház – „taníttatta ki”, méghozzá saját elitgimnáziumában. A veszprémi piaristáknál érettségizett, kitüntetéssel, 1946-ban. Ott tanult meg németül, franciául, némi latinnal és ógöröggel fűszerezve, onnan hozta a gépírást, a gyorsírást, a formális logika ismeretét . . . s a néptáncot, valamint a marxizmus egyfajta, „népi” változatát. Nyughatatlan, a szó eredeti értelmében népi, demokratikus, szocialista értelmiségi volt. Gyors egymásutánban, négy éven keresztül tanult felsőoktatásban: először medikus volt, majd átiratkozott a bölcsészkar középkori régészet-néprajz szakára, végül a színház- és filmművészeti főiskola táncrendezés szakán végzett el egy év alatt két évfolyamot . . . Ezek egyikét sem fejezte be, mindig talált valami „fontosabb” elfoglaltságot magának, többnyire a nép felemelésének tárgyában, amit – akkori, kitűnő barátaihoz: Vitányi Ivánhoz, Losonczy Ágneshez hasonlóan – konkrétan a népi művészet, így a néptánc „magasművészetté emelésével” és a paraszti kollektív testi önkifejezés „modern köznyelvvé” tételével, ebben az értelemben osztály-emancipációs elképzelésként vélt megvalósítani – ma már látjuk, meglehetősen mérsékelt sikerrel, önhibáján kívül. Táncfolklorista, hivatásos táncos, majd koreográfus lett, mígnem a Honvéd Művészegyüttes 1956 őszi kínai turnéján – melyen a tánckar művészeti vezetőjeként vett részt – hathatósan megfogalmazott progresszív, baloldali-népi-demokratikus, szocialista, közösségi politikai nézetei okán 1957 elején „narodnyikizmus”^[1] vádjá alapján kárposzegéddé nem avanszált. Néhány év múlva a diósgyőri Lenin Kohászati Művek amatőr táncgyüttesének vezetőjeként „kezdte újra” – a maga nemében rendkívül sikeres – életét, különféle amatőr művészeti mozgalmak és együttesek, színházak, a közösségi művelődés akkor kimondottan pezsgő világában. Fiatalok százai „mentek át a keze alatt”.

Apám tehát iparosháttérből, „első generációs” értelmiségiként, anyám pedig az iskolázott, ám életfogytig nyomorgó alföldi-kisvárosi klerikális-konzervatív, kálvinista közegből érkezve lépett be a budapesti előadóművész-világba. Mindketten jóval korábban, rövidebb élet után haltak meg, mint szüleik. Ilyen idők jártak akkor — az osztály- és réteghelyzetet váltó emberekre.

Zaklatott, anyagilag vergődő, szellemi értelemben igényes, életvezetés tekintetében szeretetre méltón

szabadelvű, életigenlő, jó humorú, önironikus családban nőttem fel. Apámat diósgyőri elfoglaltsága miatt 2-től 12 éves koromig alig láttuk. Anyám nyomán 11 évig tanultam komolyzenét – zongora, összhangzattan, zenetörténet, zeneszerzés, miegymás. Amúgy az iskolában folyvást rejtőztem a korabeli „belbudai” közeg gyerekeire jellemző kirekesztés, agresszió, erőszak elől – mai fejemmel, Zoltán Gábor erről szóló könyveinek olvastán világosan „látom”, ezen agresszió az 1944-es nyilasdúlás lelki és erkölcsi szövődménye volt. Oly varázsos közeg volt ez, ahol az iskola például formális fegyelmezővel büntette, ha a fél kerületi gyermekkönyvtárat kiolvasó gyerek visszaszólt, adott esetben a tanárának, a komolyabb tárgyi tévedéseket, csúsztatásokat korrigálandó. (Erről aztán hamar le is szoktam.) Középiskolámra nem érdemes szót vesztegetni. A korabeli szocialista felsőoktatás-irányítás mély, kifürkészhetetlen bölcsességének hála a debreceni bölcsészkarra kerültem, ahol magyar-népművelés szakon végeztem, s mellesleg kupáltam magam angolból, illetve a kötelező orosz záróvizsga után viszonylag könnyen megtanultam lengyelül.

Két elképzelésem volt arról, mi lehetnék: filmrendező, illetve szociológus. Csakhogy, *pro primo*, két próbálkozás után sem vettek fel filmrendezés szakra az akkori Magyarország egyetlen ilyen intézményébe. Amikor pedig a tökéletlenül „összezáró”, elitelőjog-védő rendszer részeiben harmadszor próbálkoztam – a terv az volt, hogy lényegében „bebeszélem magam” a lódzi Filmfőiskolára, s, úgy mond, lengyelül leszek filmes, ha kell, néhány évnyi világosító-gyakornokság vagy gyártásasszisztensi munka „árán” is –, 1980 nyarán kitört a Szolidaritás,^[2] s Lengyelország nagyjából-egészéből alkalmatlanná vált arra, hogy iskolai közeg lehessen egy olyasféle tornacipős, tarisznyás, s eléggé el nem ítéhető módon magyar útleveles, ám állami ösztöndíjjal nem rendelkező, poétikus hajlamú csavargó számára, aki voltam.

Akkoriban, *pro secundo*, – a nyolcvanas évek legelejéről beszélünk – a szociológia Magyarországon a „tűrt” s a „tiltott” mezők határán helyezkedett el. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy egyetlen, nem túl nagy ismeretségi kör monopolizálta a magyarországi szociológia-képzést, s szerénységem sem e körbe, sem pedig a szakképesítés nélkül működő szociológusok miliókjébe nem tudott bekerülni, lényegében szerencsétlen informálhálózati „elhelyezkedésem” okán. Erre mondják Pesten: pechem volt.

Így aztán egy évvel végzés után, 1983 nyarán kapva kaptam az alkalmon, amikor egy fordításom leadásakor szerkesztőm – mintegy mellékesen – rákérdezett, nem akarok-e véletlenül Amerikában, egy általános iskolában magyart tanítani. Így lett belőlem szabad foglalkozású, azaz állandó munka s érdemi kilátások nélküli budapesti fordítóból magyar-mint-származási-nyelv-tanár az amerikai Délen, egy sokadik generációs magyarok lakta tanyaközpontban, New Orleans-tól egy órányi autózásnyira északra. Végül is a Louisiana Állami Egyetemen kezdtem el formális szociológiai tanulmányaimat, 1984-ben, majd – kétéves tanári szerződéselem lejártával, s egy év itthon tartózkodás után – a Johns Hopkins Egyetem globális szociológia programjától kaptam ösztöndíjat, s ott végeztem, 1992-ben. Három év dél-kaliforniai tanítás után kerültem jelenlegi munkahelyemre, a Rutgers Egyetemre, ahol szociológia-tanszéki munkám mellett az első 12 évben az egyetem Magyar Intézetének igazgatói posztját is betöltöttem. A szakmai munkásságom nagyrészt megtalálható online a <https://rutgers.academia.edu/JózsefBöröcz> címen.

„KI ÁLL MAGA MÖGÖTT”?

A. : *Ebből elég összetett kép villan fel többek között arról is, hogy miként öröklődött át a nyilasdúlás agressziója a „belbudai” közegben, és hogy a korszak egyenlősítő társadalom- és kultúrpolitikája ellenére, amelynek a szüleid – ha felemásan is – részesei voltak, miként maradt fenn az előjog-védő rendszer, amely téged is rejtőzésre, sőt talán menekülésre is kényszerített. Ugyanakkor utaltál egyfajta mély és kifürkészhetetlen bölcsességre is a korabeli oktatás-irányítás kapcsán, talán nem csak ironikusan. Általánosítom az utalásodat: miben állt, áll vagy állhatna számodra „a szocializmus bölcsessége”? Arra is gondolok, hogy most nem nagyon látunk sem szocialista politikát, sem kultúrát, vagy csak igen-igen szórványosan. És arra is, hogy szóválasztásod talán nem véletlen, és a szocializmus esetleg nemcsak politika, kultúra, ennek vagy annak az irányítása, hanem valami ezeknél is több vagy „kifürkészhetlenebb” (?).*

J.: Hm. Gyermekkorom „világa” – főleg a gyerektársaim által gyakorolt minták összessége – a rejtőzködés három formáját hozta ki belőlem. Ezek: a végtelen mennyiségű olvasás, a zenetanulás és -élvezet, valamint a csavargás. Gyerekkoromban azért „rejtőzködtem”, mert egy sor, rám nézvést hátrányos

következménnyel járó élmény, a szó szoros és átvitt értelmében is elcsattant pofon erre indított.

Mármost, az előjog-fenntartó rendszer, melyre életem későbbi fázisáról szólva utaltam, térségünk egyik legalapvetőbb társadalom-szerveződési, gondolkodási mintájára utal, nevezetesen arra, hogy itt szinte soha, szinte semmi nem történik rendies, a szó legtagabb értelmében „származási”, informális (baráti, családi, ismeretségi) logikák, „szempontok” működése nélkül. Így a szociológia budapesti grundjaira való *nem* jutásom egyik legkézenfekvőbb oka az a – zavarba ejtően triviális – probléma volt, hogy nem tudtam kielégítő választ adni a kérdésre, melyet a magyarországi valóságot utcaszinten jól ismerő, etnográfus-szociológus (az egyik akkori, szociológiai kutatással foglalkozó intézmény vezetője) fogalmazott meg fölöttébb hasznos formában a számomra:

“Ki áll maga mögött?”

E kérdés, a maga direktségében, látszólagos durvaságában és közhelyességében is revelatív erejű segítség volt a számomra. Két jelentést halásztam ki belőle: (1) „ez így működik”, továbbá (2) más utat kell keresnem, mert ebben a játszmában hátrányos helyzetben vagyok, hiszen még csak nem is Budapesten végeztem az egyetemet, én jószérével senkit nem ismerek, aki „számít”, itt én egy senki vagyok, próbálkozzam bármivel. (Akkor már volt például magyar és angol nyelvű publikációm is a választott témában, de pl. ez sem érdekelt senkit.) Leküzdhetetlen akadálnak tűnt mindez, hiszen – gondoltam – így még az sem fog kiderülni (a magam számára sem), hogy egyáltalán van-e bármiféle szikrája a tehetségnek bennem, a választott szakmám igényei szerint. Semmi nem fog kiderülni. Magyarország zsákutcának tűnt.

Ami a szocializmus „kifürkészhetetlen bölcsességére” való utalásomat illeti – jól látod, egyszerre mondom direktben, s bizonyos szarkazmussal. Vegyük alapul a saját kis triviális történetemet, hogy miként irányítottak át a budapesti felvételi kérelmemmel Debrecenbe. Elmondható a dolog úgy, hogy micsoda irracionális dolog volt is ez, felfoghatatlan, hogy milyen érdemi kritériumrendszer alapján, ki és hogy döntötte el a felsőoktatási rendszerbe történő felvételizők adott egyetemekre irányítását. Ha drámai baritonban akarnám elzengeni a történetet, nyilván elzokoghatnám az ezzel járó nehézségeket, a kis-középváros mindennapi, apró ellenérzéseit a „jötmény” fővárosi diákkal szemben, hogy nem vettek fel kollégiumba, mit jelentett egy vadidegen, korábbi fogalmaimhoz képest elképesztően zárt és örömtelen kisvárosban létezni. Nekem Debrecenhez addigélé semmi közöm nem volt, sosem jártam ott, csak azt tudtam, hogy egykori kántor nagyapám kétszer is sikertelenül pályázott a Nagytemplom főkantori állására. Hát, ez . . . nem sok. Mondjuk így: rettentően felkészületlen voltam a debreceni létre.

Ugyanakkor elmondható a történet úgy is, hogy az ország akkori egyik, ha nem a legjobb bölcsészkarára járhattam, javarészt kitűnő szakemberek tanítottak, akiknek volt idejük felkészülni az óráikra. Létezett még egyfajta furcsa, informálisan érvényesülő tanszabadság is – persze főleg a kötelező tanórákon kívül. Ráadásul Magyarország-ismereteim körét is tágította az addigélé ismeretlen, sok tekintetben egyébként az amerikai egyetemi kisvárosokra emlékeztető, csak azoknál nyilván jóval szegényebb, s a külvilágba kevésbé bekötött helyi univerzum megismerése. S mindezekén túl, szinte korlátlan mennyiségű idő állt rendelkezésemre – például olvasni és nyelvet tanulni, úgyhogy ezzel foglalkoztam. Plusz barátaimmal együtt a marxi elidegenedés-elméletet próbáltuk a hetvenes évek végi magyarországi valóságra alkalmazni – meglepő sikerrel.

Ami az államszocializmus Magyarországon létezett formáit illeti – hogy rátérjek kérdésed társadalmelemzési oldalára is – messze nem kizárólag politikai / hatalomgyakorlási forma volt. Életvilág, lehetőség- és korlárendszer is volt, átfogó társadalmi rendszer. A különféle, agyonpertraktált, kistűlű és értelmetlen, józan ésszel felfoghatatlan tilalmakon túl – máig fel nem foghatom, például az újvidéki *Új Szimposion* olvasása hogyan idézte volna elő a szocializmus kataklizmikus megrendülését a debreceni Egyetemi Könyvtárban – létezett benne bizonyos grandiózus nagyvonalúság is – erről kevésbé esik szó manapság. Számomra máig a (Magyarországon „természetesen” hosszú ideig, ismét csak kifürkészhetetlen okokból betiltott, szamizdatban persze akadálytalanul terjedő) Konrád-Szelényi-féle, marxizáló-weberiánus alapmű határozza meg a lényegét: megértéséhez a kulcs a *racionális redisztribúció*

fogalma, amely az én mai olvasatomban messze túlmutat a szűk gazdasági értelemben vett újraelosztáson. A szocialista állam egyszerre volt a magántulajdon korlátját meghaladó formáció, azaz politikai-gazdaságtani értelemben szocialista társadalom kollektív tulajdonjogainak *kezelője*, azaz a vélt történelmi progresszió őre, s egyben az államszocialista gazdaság és társadalom általános szabályainak monopolhelyzetű meghatározója (vagyis egyszerre a gazdaság legjelentősebb résztvevője és a gazdasági felhalmozásra vonatkozó szabályok ura).

Csakhogy az államszocializmus nem kizárólag gazdasági működésmód volt, hiszen „a rendszer” a redisztribúciót társadalmi értelemben is megvalósította. Egy sor progresszív, társadalom-átalakító, így például egyéni és kollektívmobilitás-serkentő, infrastruktúra-alakító, tudatformáló, tudástermelő, s sok viszonylatban a múltbéli, esetenként ezeréves igazságtalanságok, tisztességtelen hátrányok meghaladását viszonylag egyszerű eszközökkel lehetővé tevő, s meg is valósító intézményrendszer *is* volt. Ez mind, együtt.

DEBRECENBŐL „AMERIKÁBA”

Amikor tehát azt írtam az első kérdésre adott válaszómban, hogy volt a rendszerben bizonyos „kifürkészhetetlen bölcsesség”, ez alatt azt *is* értettem, hogy a racionális redisztribúció keretében budapestiként például engem is „újraelosztottak” Debrecenbe. . . Ennek voltak bizonyos hatékonyságromboló elemei (lásd: vonatozás, a korábbi életemtől és bizonyos kulturális javaktól való elszigeteltség, stb.), ugyanakkor általam akkor nem is képzeltem, csodálatos eredményei is, hiszen a valóság, saját társadalmam valóságának más és más, új szeleteit ismerhettem meg ezáltal. Tehát egyszerre „szakított ki” előző (korántsem ideális) közegemből a rendszer, s illesztett be, ha mégoly szervesen is, egy másik miliőbe, amelynek megismerése révén egy sor hasznos és felemelő érzelmi, intellektuális és morális értéknek kerültem a birtokába. Ez mind olyasmi, ami a Budapesten maradt, korábbi ismerőseimnek nem állt rendelkezésére, sokan nem is értik, miről beszélek. Ennek persze megvolt az ára is, így – saját életemben – az, hogy ugyanezen sajtóságosan „újraelosztott” mivoltamból következően jószerével szóba sem állt velem a budapesti szakma, „vidékről érkezett gyűttmentként” viszonyult hozzám, körülbelül ugyanúgy, ahogy – mint elképzeltem – apámhoz, anyámhoz viszonyult ugyanez a közeg, amikor leszálltak „a hathuszasról” a Déli, illetve Nyugati pályaudvaron.

Így aztán midőn egy véletlensorozat következtében kikerültem az Egyesült Államokba, az elvándorlás előidézte „talajtalanság”-érzés már bizonyos értelemben nem ért felkészületlenül, hiszen debreceni tapasztalataim alapján voltak bizonyos kezdetleges mintáim arról, hogy tudnám szakmai világnézetem részévé tenni az adott esetben mégoly fájó számkivetettséget is. S ez vezetett el oda, hogy amikor aztán bekerültem a Johns Hopkins Egyetem globális szociológiai doktori programjába, s ott találkoztam a világ tíz sarkából érkezett, legkülönbözőbb háttérű és orientációjú, hozzám hasonlóan talajvesztett doktorandusz-kollégáimmal, szinte magától értetődő volt a számomra, hogy-s-mint közelítsem a sokféleség, a másság, a saját háttéremből nem ismert létformák kérdéseit.

A.: *Lehet-e ma és miként politikai (vagy bármilyen) értelemben szocialistának lenni? A szocializmus a kutatásaid történeti tárgya, az elemzés nézőpontja, a marxista társadalomelemzés hagyományaihoz való kapcsolódás, vagy politikai állásfoglalás is? Mit jelent vagy mit jelenthetne a szocializmus ma, mögöttünk a létezett szocializmussal és eltűnésével?*

J.: Persze, hogy lehet. Kezdjük talán ezzel: a lényeg a *szüntelen mozgás*: „az én szocializmusom” nem rögzített célképzet, hanem helyváltoztatás. Ismételt, önreflexív kísérletek sorozata a társadalmi viszonyok emberibbé tételére, az elviselhetőbb, igazságosabb, kizsákmányolás- és elnyomás-mentesebb, egyenlőbb, nyíltabb, szabadabb, fenntarthatóbb, az emberi értékek előállítását inkább segítő stb. társadalmi viszonyok felé. Az ember totális, radikális felszabadításának követelése, s követése.

Hozzáteszem: mindez – mondjuk így: „a szocializmus gondolata” – engem immár jó három évtizede kizárólag *globális és történeti* szemléletben érdekel.

A szocializmusom *globalitása* alatt legalább három dolgot értek. Egyrészt azt, hogy saját, mégoly súlyos

helyi problémáinkat nem vagyok képes / hajlandó *kizárólag* a helyi közeg sajátosságaiból magyarázni (ugyanis ez „módszertanilag” lehetetlen eljárás volna, egy globális léptékben szervezett, kizsákmányoló, elnyomó és élet-tönkretevő rendszer részeként). Ennek megfordítása, hogy a kizárólag „helyi szinten” működő s gondolkodó, mégoly jó szándékú kritika objektív okoknál fogva csak téves, hibás lehet. A globális erőszaknak nincs hatékony *lokális* ellenszere. (Ez a módszertani tévedés egyébként egyszerre jellemző a szociáldemokrácia bizonyos változataira csakúgy, mint a liberalizmusra, továbbá a perifériás, félperifériás és centrum-fasizmusokra is.)

Másrészt ragaszkodom ahhoz, hogy – legyen szó bármely problémáról – tekintsük, gondoljuk, éljük, szenvedjük át a dolgot a globális hierarchia-, elnyomási és kizsákmányolási láncolatok által tönkretett életű emberek nézőpontjából. Gondolok itt a lehető legkonkrétabb emberi életekre – mondjuk az indiai Kolkatában napi tizenhét órát robotoló, harmincöt kilós, Bangladeshből jött „migráns” takarítónő, a belső-afrikai menekülttáborban tengődő gyerekek, a világ önfenntartó parasztságának azon, nagy hányada, mely napi 5 USD alatti jövedelemmel tengődik, a perifériás ipari tőke teremtette globális déli, nagyvárosi szub-prekariátus, a legolcsóbb ruhadarabjainkat szakmában összevarró, 13 éves kambodzsi lánykák, a ghenti bordélyson dolgozó nyugat-afrikai vagy moldovai tanítónők, stb. nézőpontjára. Természetesen tudatában vagyok, hogy ezzel az attitűddel „kifocizom” magam az európai közbeszéd nagy részéből . . . nos, . . . ám legyen. Tudomásul veszem, nem játszunk ugyanazon a pályán. Nem vagyok abban a helyzetben, hogy e vonatkozásban elvtelen kompromisszumokat kössök.

Harmadrészt pedig azt jelenti ragaszkodásom a szocializmus globális változatához, hogy a létezett államszocializmus konkrét – amúgy persze érthető, stb. – engedményeitől eltérően nem vagyok hajlandó az emancipáció, a progresszió, az elviselhetőbb viszonyok, stb. követelését adott, esetleges, kirekesztő és sem erkölcsileg, sem pedig intellektuálisan nem védhető, *morális-geopolitikai* illetve „*rassz*”-korlátok közé *szorítani*.

Mármost, ami az én szocializmus-képzetem *történeti* mivoltára való utalásomat illeti, ez alatt pusztán azt értem, hogy a globális rendszer, mely a jelenben emberek milliárdjainak lehetetleníti el az életét, történeti termék. A múlt így nem a családi emlékezet és a történelemórák kuriózuma csupán, hanem a jelen, a ma konstitutív eleme. A jelen a múlt újra-meg-újra-konfigurációja, így a mindenkori jelent hatékonyan csak az azt létrehozó-fenntartó történeti folyamatok termékeként érthetjük meg, tehetjük hathatós kritika tárgyává.

Mivel semmiféle formális politikai intézmény nem tekint tagjának – joggal –, úgy érzem, az a megfizethetetlen előnyöm is megvan, hogy a fenti kritériumokat bizonyos eltökéltséggel, az intézmények által elvárt, tapintatos-eufemisztikus szabályok szem előtt tartása, illetve a különféle, kisstílusú hatalmi játszmákhoz való idomulás kényszere nélkül fogalmazhatom meg. (Ez persze nyilván felfogható úgy is, mint hamis tudatom egyik tünete, ráadásul sejtem, hogy mindennek megvan a börtje is – írom 2024 húsvétja előtt nagyszombaton –, de szolgáljon talán mentségemre, hogy ennek is tudatában vagyok . . .)

A „RASSZ” ÉS MI

A.: *Globális szempontból hogyan magyarázható a magyar társadalomban jelenlévő rettenetes, a legjobb esetben közönyös vagy álszenten toleráns, a legrosszabb esetben gyűlkös viszonyulás a romák felé? És milyen lokális cselekvés következhetne a globális szempontú helyzetmegértésből?*

J.: Kezdjük talán ott, hogy a „rassz”-kogníció és az ebből létrejött, a köznyelvben rasszizmusnak nevezett politikai ideológia nem kizárólag a magyar kultúra terméke. A „rassz”-kogníció (ál)tudományos köntösben megjelenő, társadalom-ellenes sarlatánság – ezért akárhányszor használni kényszerülök e szót, mindig idézőjelbe teszem –, melynek lényege az alábbi, egymásba fonódó háttérfeltevések többé-kevésbé együttes alkalmazása. Ezek:

- az emberiség egymással átfedésben nem lévő csoportozatokra, „populációkra”, „rasszokra” osztása,

- az az elképzelés, hogy e képzelt csoportozatok besorolhatók volnának valamiféle egyértelmű hierarchiába,
- e hierarchia kontextustól független, történelmietlen konstansként kezelése (vagyis az az állítás, hogy – legyen szó bármiről, alkalmazzanak bármely kritériumot is a hierarchia kialakításában – a különféle „rassz”-csoportozatok által elfoglalt hely mindig ugyanaz volna), majd
- az emberiség legkülönbébb tagjainak, csoportjainak *külső megjelenésük – fejformájuk, bőrszínük, hajtípusuk stb. – ürügyén* történő beillesztése e hierarchiába, ráadásul úgy, hogy:
- mindig, minden összefüggésben a legvilágosabb „bőrszínű” csoportozat kerüljön a piramis csúcsára – így együtt kezelve, a „rassz”-kogníciós világszemlélet legvadabb, legostobább megnyilvánulási formája annak, amit Bourdieu találóan *szimbolikus erőszaknak* (Erről bővebben a *Replika*-ban írtam nemrég magyarul is, [itt](#).)

Ebben az értelemben a „rassz”-kogníció, s ennek politikai származéka, a rasszizmus a gyarmati kapitalizmus tizenhatodik század óta a világ egészét fokozatosan maga alá gyűrő, elnyomó-kizsákmányoló-tönkretevő rendszerének sajátos ideológiája. Kialakulásának legintenzívebb időszaka a tizenkilencedik század második fele volt, amikor is az európai gyarmati hatalmak eljutottak a világ nyugat-Európán kívüli részeinek szinte teljes leigázásáig. Amit gyarmatosítani lehetett, azt gyarmatosították. Ennek egyik kulturális-morális következménye az volt, hogy a gyarmati láncolatok központjaiban kialakuló felhalmozás – azaz a nyugat-Európán kívüli „szabad” rablás – oly intenzív formákat, oly elsöprő méreteket öltött, hogy előbb-utóbb még a nyugat-európai gyarmatosítók kognitív pozícióját elfoglaló megfigyelőkben is többé-kevésbé elkerülhetetlenül felmerült a kérdés: valóban összeegyeztethető-e a *mások*-ként látott-láttatott embertársaink létformáinak tönkretétele, területeinek elfoglalása, a mások javainak egyre szemérmetlenebb elrablása, a mások egyre brutálisabb leigázása, testi-lelki leigázása az amúgy a gyarmatosító szubjektumok által vallott, mondjuk így, leegyszerűsítve, judeo-keresztényi szeretet- és elfogadási eszménnyel. Hogy erkölcsös dolognak tekinthető-e a nyugat-európai társadalmak arisztokrata, burzsoá és állambürokrata „elitjeinek” csúcsán elhelyezkedő egyének, családok és érdekszövetségek oly mértékű, józan ésszel felfoghatatlan meggazdagodása a gyarmati tevékenység révén. Hogy tényleg helyes, méltó és igazságos-e, hogy nagyjából tíz európai ország nagyvárosai oly mértékben színtereivé válhattak a magamutogató gazdagságnak, ahogy ez történt.

A világban létező „rassz”-kogníciós vagy nyíltan rasszista megnyilvánulások közös eleme, hogy végső soron az általuk elképzelt hierarchiák csúcsa – a „fehérség” – a séma kulcseleme. Mondhatni, óriási a tolongás a „fehérségbe” való belépés minden, akár a legbizonytalanabb lehetséges körűl is – az USÁ-ban például kisebb történelmi iparág taglalja a különféle, korábban „nem fehérnek” tekintett etnikai csoportok „fehérré” válásának huszadik századi történetét. (A „fehérré válás” kulcseleme – az „ide is, oda is sorolható” kulcsin mellett – a jövedelmi és életmódbeli „polgárosodás”, azaz igencsak megjelenik bizonyos osztálykritérium is, a szó mindkét, német eredeti értelmében: „tulajdonosi polgárság” kontra „képzetségi polgárság”. Az osztály-elnyomás különféle technikái és a „rassz”-hierarchiák sokasága közötti interferencia egyébként érdekfeszítő, például a mi régióink vonatkozásában is kidolgozatlan kérdés, de messzire visz, itt nem tudok jobban belemenni.) Akárhogy is, a lényeg az, hogy a „rassz”-kogníciós gondok alapproblémája a „fehérség” kérdése. [Pár éve megjelent szövegemben](#) a *ki nem érdemelhető, feltétel nélküli (anyagi, életmódbeli, morális, politikai stb.) privilégiumok hathatós, ellentmondást nem tűrő öhajtasaként* határozta meg „a fehérséget”. E definícióval az is a szándékom, hogy láttassam, a „rassz”-kognícióban az olyan – látszólag „objektív” – szempontok, mint mondjuk a bőr melaninszintje, a testméret, a fejforma stb. nem magyarázat a jelenségre, hanem a társadalmi megkülönböztetés, a kirekesztés és az elnyomás *ürügye*, a globális privilégium-szerzési harcban alkalmazott csalás, csúsztatás. Ez akkor is így van, ha – mint tudjuk – előfordul, hogy adott szociokulturális közegek más és más kategóriákba helyeznek el egyes, adott, konkrét szereplőket – az angol nyelvű szakirodalomnak még külön fogalma is van – „*passing*” – arra az esetre, ha amúgy nem fehérnek rasszizált szereplők „rassz”-hovatartozását adott kontextus „fehéreként” határozza meg.

Mindennek számos kulturális, érzelmi és morális összefüggése volt és van – így a nyugat-európai társadalmak tizenkilencedik század végi-huszdik század eleji meghasonlásának, erkölcsileg semmivel nem igazolható, népirtásigennő, sőt -követelő eltorzulásának is ugyanez a folyamat volt az alapja. Ezek

közös lényege, hogy a gyarmatosító szubjektum mintegy elővette, vagy talán mondjuk így: „hajánál fogva előrángatta” . . . *a mások* fogalmát, ráakaszkodott, ontológiai adottságnak, konstansnak állította be, s elkezdte ontológiailag alacsonyabbrendű társadalmi, kulturális és/vagy morális létformaként lát(tat)ni.

A tizenkilencedik század második fele, a huszadik század eleje volt az az időszak is, amikor kialakult a „turizmus” jelensége is – így az európai társadalmak tanult s jómódú csoportjainak lehetősége, alkalma lett arra, hogy utazzon, azaz közvetlen tapasztalatokra tegyen szert . . . így például a saját burzsoáziájuk és államuk által tönkretett, általuk gyarmatosított társadalmak közegében. Ráadásul a gyarmati rendszer globálissá válásával egy időben kerítették hatalmukba az európai társadalmak tanult csoportjainak képzeletét a természettudományok, így különösképpen a Darwin-féle evolúciós biológia új eredményei. A darwini elmélet vulgáris, borzasztóan leegyszerűsített, nyíltan rasszista (továbbá osztályelnyomó és gender-tekintetben is a legbrutálisabb), analógiás – röviden: nyilvánvalóan, gyökeresen téves – interpretációja, a manipulatív módon „szociáldarwinizmusnak” keresztelt szemlélet minden kritika nélkül, sajátos, európai identitáspolitikai ideológiaként született meg.

Mindez lehetővé tette, hogy a nyugat-európai gyarmatosító szubjektum viszonylag egyszerűen lerázhassa magáról a saját maga (társai, elődei stb.) által elkövetett vétkek ódiumát, hiszen elégséges volt arra az álláspontra helyezkednie, hogy „*nem* erkölcstelen ellopni *a mások* javait, rombolni *a mások* társadalmát, irtani *a mások* önbecsülését, lehetetlenné tenni *a mások* életét, stb., *hiszen* – mit tegyünk . . . – *a mások* . . . objektíve alacsonyabbrendűek . . .” Képmutatóbb képviselői talán, helyel-közzel még azt is hozzátették: „sajnos” . . . – de ez . . . „sajnos” . . . a lényegen mit sem változtatott.

A modern tudományok tekintélyére támaszkodó, ám súlyosan tudománytalan „rassz”-kogníció – ideértve annak politikára szabott formáját, a rasszizmust is – a gyarmati rendszer terméke, a globális kolonialitás nyugat-Európa-központú identitás-ideológiája volt. Két további, igazán szerencsétlen tényező kapcsolódott mindehhez.

A „RASSZ”-KOGNÍCIÓ KITERJESZTÉSE

A „rassz”-kogníció „használata” nem szorítkozott kizárólag a gyarmati közegben aktív európai szubjektumra. Képviselői, esetenként „csúcsteljesítményeinek” létrehozói között akár, a kezdetek kezdetétől fogva megtaláljuk egy sor egyéb geo-ökonómiai, geo-politikai közeg „gyermekét” is. Így például térségünkben, s a világ többi, félperifériás sarkából származó szerzőket is. Gondoljunk például az 1857–1924 között élt, nyelvismereite s írói kvalitásai alapján zseniközelinek tűnő József Teodor Konrad Korzeniowskira, aki a mai Ukrajnában, a cári Orosz Birodalom alattvalójaként született, progresszív-nemzeti-liberális lengyel nemesi-értelmiségi családban (már amennyire a *szlachta*^[3] tagjaként egyáltalán lehetséges volt „progresszióra” gondolni a 19. század második felében), s ekként lett angol nyelven, brit identitással, *Joseph Conrad* néven regényíró-fenomén, aki . . . „sajnos” . . . mesteri szinten gyakorolta a gyarmati „rassz”-hierarchiák esztétikai, irodalmi programját. Természetesen a magyar kultúra legjobbjai sem voltak immunisak – enyhén szólva – a „rassz”-kogníciós szemlélettel szemben. „Sajnos.”

A második szerencsétlen tényező – felfoghatjuk ezt az előbbi jelenség történelmi időben történő kiterjesztéseként – az, hogy a gyarmati rendszerben kialakult „rassz”-kogníciós / rasszista sémák mintegy önálló életre keltek, a globális gyarmati rendszer összeomlása után sem szűntek meg – sőt, mondhatni, egyre intenzívebb formában terjedőben vannak. Mára a „rassz”-kód a másság, a különbözőség minden korábbi sémánál egyértelműbb, *általános jelölőjévé* vált, amely felüti fejét a legkülönbözőbb politikai és morális összefüggésekben. A magyar kultúra történetének két nagy „rassz”-kognícióval összefüggő tragédiája – az évszázados cigány-kiközösítés, -gyűlölet és -megvetés, valamint az antiszemitizmus – is része e folyamatnak. A fehérség-imádat és a szinkód-alapú, körkörös gyűlölködés minden egyéb formája, beleértve például a debreceni szkinhed-alvilágból a „cigánygyilkosságokig” eljutott terroristáktól a budapesti Bazilika előtt néhány évvel ezelőtt amerikai rockzenekar-technikust børszín-„alapon” köpködő nagyin keresztül a médiában folyamatosan földrészező, égtájazó értelmiségig szinte a magyar kultúra teljes spektruma részt vesz a „rassz”-kogníció gyakorlásában.

Így aztán ki kell, hogy ábrándítsam az olvasót tekintetben, hogy értelmes receptet tudnék kínálni a magyar kultúra s társadalom vonatkozásában a „mi a teendő?” kérdésre. Annyi nyilvánvalónak tűnik, hogy a komplex „rassz”-kogníciós folyamat mint társadalmi viszonyrendszer összes pontján dolgoznunk kellene, még hozzá egyszerre. Az intézmény-rendszereinkben megjelenő rasszizmus kritikája össze kell, hogy kapcsolódjon a rasszista beszéd és gondolat, a másság- és ömreprezentációk rasszista feltevéseivel szembeni ellenállással, nem is beszélve a biológiai alacsonyabbrendűség- és fennsőbbrendűség-állító, a társadalmi-informálishálózati kirekesztésen alapuló, és a kulturális és politikai rasszizmus iránti harccal.

Gyors sikerre ne számítsunk e vonatkozásban: négy évtizedes társadalomkritikusi tevékenységem során rendre azt tapasztaltam, ki tudja, miért, valahogy épp a „rassz”-kogníciós/rasszista sémákkal kapcsolatos kritika (legyen szó akár ennek legnyilvánvalóbb tényeiről, legközismertebb alapfogalmairól is) váltja ki a legélesebb elutasítást, ellenkezést . . . még az amúgy tünetmentes, mégoly polgári, akár baloldali orientációjú közegekben is. Régióink társadalmi mintha jobban tűnének például az osztályelnyomás és -kizsákmányolás, a globális egyenlőtlenségek, a migrációval összefüggő igazságtalanságok, a nemi elnyomás, az informálishálózati kirekesztés jelenségeinek emlegetését, ezek kritikáját, mint a „rassz”-kognícióra vonatkozó meglátásokat. Ennek szerintem az az egyik alapvető oka, hogy a térségünkben működő értelmiségiek – s velük együtt a társadalom kevésbé képzett, nagy többsége – jelentős számban úgy érzékeli, „a falnál vagyunk”, nincs már hova „hátrálnunk”, utolsó „mentsvárunk” valamiféle eurófehér identitáshoz való görcsös ragaszkodás lehet csupán. Ennek megnyilvánulása az Európai Unió „nyugati” társadalmi képviselte eurofehérséghez való (hozzáteszem, történetileg teljesen alaptalan) csatlakozás egyszerre irreális és erkölcstelen elképzelése, vágyfantáziája. Mindennek alapja a „fehérség” hibás, bőrszínre vagy egyéb testi megjelenési jegyre szűkített, vulgarizált elképzelése.

Ha e fehérségakarásnak, képzavarral szólva, kicsit megkapargatjuk a felszínét, elég hamar eljutunk ahhoz a végletesen előítéletes érzeményhez, mely szerint a világ nyugat-Európán kívüli óriási többsége – hogy a budapesti közbeszéd borzalmas, a legmeglepőbb közegekben feltűnő, erőltetett szófordulatát idézzem – „nem fehér embernek való”. Kultúránk főárama ismételten azért könyörög – előtte merőben ismeretlen, körvonalazatlan autoritáshoz egyébként –, hogy „engedjenek be bennünket is” a hibásan, paradicsomként elképzelt eurófehér identitás-kategóriába . . . nehogy kint rekedjünk, valahol a „színesek” között. Rasszizált kisebbségeink (továbbá, tegyük hozzá: szomszédaink, főként a tőlünk keletre s délre elhelyezkedő, hozzánk hasonlóan hányattatott sorsú népek) lenézése, elnyomása, kirekesztése, a rájuk irányuló gúny és megvetés tehát egyfajta köztes helyzetű globális identitáspolitikai kulcseleme, amely újmagyarul szólva „fölfelé lejszto!” és törleszkedik, lefelé pedig „tapos”. . . Kelet-közép-Európa népei így aztán – talán eltérő nyelvi formákban, de a lényeg tekintve meglehetősen egyöntetűséggel – azzal próbálkoznak, hogy „piszkosfehér” mivoltukat eurofehérré suvickolják.

A.: Jól értem, hogy a „rassz”-kogníció problémája, ahogyan te leírod, nem egy részkérdés, hanem a globális tér általános politikai szerkezetére vonatkozik? S hogy nem illeszkedik abba, amit identitáspolitikának, vagy az elismerés versus újraelosztás kérdésének szoktak nevezni, hanem mindezeket magában foglalja, de még sokkal többet is: az osztályproblémát, az európaisághoz és az Európán túli horizontokhoz való viszonyunk kérdését? Én úgy érzékelem, hogy ebből a nézőpontból alapvetően újragondolható és újragondolandó a politikai közösségiségünk is, hiszen ezen keresztül a lokális görcsök és befagyott képzetek elvben – Fredric Jamesont parafrázálva – globálisan áttérképezhetőek. Vagyis ebben a kérdésben már nem csak társadalomleírásról van szó, hanem mintha eszközöket szállítanál egy újfajta politikához is. Vagy túldimenzionálsz?

J.: Én arra jutottam – szociológusként –, hogy posztfeudális közegünkben, annak minden modernitásretorikája ellenére van három viszonyrendszer – az osztály, a „rassz” és a „gender” –, melyeknek társadalomromboló hatásai a legnagyobb intellektuális erőfeszítéssel sem redukálhatók egymásra. Így soha nem fogjuk tudni megmagyarázni az osztály-kizsákmányolásból vagy a nemi viszonyokból a „rassz”-kirekesztést, akármennyire is megerősítjük marxista vagy feminista elkötelezettségünket. A három dolog interferál, egymás mellett, egymással együtt hat, s csak mindhárom elleni együttes küzdelemmel tudjuk csökkenteni az általuk előidézett társadalmi károkat, tragédiákat. Mondom mindezt például a marxi elidegenedés-felfogás követőjeként és a nemi elnyomás elleni harc elkötelezett híveként, s a „rassz”-elnyomás esküdt ellenségéeként. Ez az absztrakt szintű probléma.

Amire *identitáspolitikaként* utaltál egyébként, az nagyjából úgy határozható meg, mint a hiperkizsákmányoló, neoliberais társadalom kulturális reflexe: az az eljárás, hogy (1) informális úton szigorúan tiltják, blokkolják az osztály kapitalizmuskritikai fogalmának használatát, majd (2) kiválasztják a fennmaradó két pestis – a „rassz”-kogníció és a „gender”-erőszak – valamelyikét, mindig csak egyikét, s merőben jelképes eszközökkel úgy tesznek, mintha orvosolni próbálnák. De „természetesen” nagyon vigyáznak arra, hogy a rendszer egészét még véletlenül sem érintsék az így megvalósuló, apró reformmocsák. A pestisre – ragtapaszt.

Két „rassz”-ügyi példát mondok saját amerikai tanszékem életéből. Szenior kollégáim csoportos nyugdíjba menetele miatt igencsak összezugsorodott a tanszék, egyszerre több álláshoz is próbáltunk új munkatársakat találni. A meghirdetett állások egyikére posztkoloniális elméletek iránt érzékeny „rassz”-szociológust kerestünk. Magam is tagja voltam a bizottságnak. Egy kiugróan izgalmas projekten dolgozó fiatal jelölt is pályázott: „történeti szociológia, négy nyelv ismerete, két gyarmati közeg és az őket a gyarmati „központon” keresztül összekötő koloniális viszonyok volt a munka tárgya, a világ egyik vezető egyetemén végzett, hozsannázó referenciallevelek, kitűnő publikációk, könyvszerződés” – mondtam én, a dosszié olvastán. Kollégáim rám néznek. . . majd egyikük összevont szemöldökkel megkérdezi:

- És mi a . . . profilja?
- ??? Hogy érted?
- „Rassz”-szempontból.
- Nem foglalkozom „rassz”-tudománnyal, mondtam (s közben „Rassenkundéra”[\[4\]](#) asszociáltam).

Itt aztán véget is ért aktív részvételem a bizottság munkájában.

A másik, ide vágó probléma az, amit magyarul „népszínművek díszparasztja” kategóriával illetünk. A munkahelyem dolgozói – oktatók, PhD-hallgatók, posztdoktori ösztöndíjasok, segédszemélyzet, adminisztrátorok, mindenki – 2022 nyaratól kezdve kollektív szerződés nélkül dolgozott, ugyanis lejárt a korábbi szerződés. A rektor ezután fél évig hanyag eleganciával ignorálta a szakszervezet hozzá küldött leveleit, az ügyvédi felszólításokat, stb.-t, szóra sem méltatta saját egyetemének dolgozóit. Végezetül 2023 tavaszán sztrájkba kellett lépniük . . . A sztrájkoló, tüntető professzorokat, doktoranduszokat folyamatosan videózták különféle ismeretlen arcok, a rektori email-címről egyre átlátszóbb, manipulatív hazugságokat, egyre vadabb fenyegetéseket kapott mindenki, akinek internetes kapcsolata volt az egyetemmel. A hallgatóknak küldött rektori email felszólított mindenkit, hogy jelentsen a tanárokról. Még a Teamster Union – a kamionsofőrök országos szakszervezete, a legerősebb nyomásgyakorló szakszervezet az USA-ban – is támogató sztrájkba kezdett mellettünk. A rektor – aki aktív tudós korában egy egy generációval korábban élt afro-amerikai diplomata életéről írt – akkor állt le velünk tárgyalni (helyesebben: akkor sem, hiszen ő személy szerint soha nem jelent meg, csak az egyetem ügyvédeit küldte be), amikor az állam, New Jersey (demokrata párti, azaz a szakszervezetek támogatásától politikailag függő) kormányzója (költségvetési szempontból az állami egyetem rektorának felettese) is beavatkozott a sztrájkolóknak oldalán. Ha republikánus kormányzó lett volna, máig sztrájkolhatnánk.

Mindez hogy releváns? Nos, a rektor pár évvel korábbi kinevezésének szinte egy emberként örvendezett az egyetem – keleti parti, baloldali intézmény – több ezer oktatója, hiszen ő lett az első afro-amerikai rektorunk. A helyi nagytőke és az állam képviselőiből álló igazgatótanács úgy politizál, hogy „bőrszín tekintetében engedményt tesz” – ám olyan jelöltet választ, aki gazsulál a nagytőke adott közegben érintett képviselőinek, érdekeinek, s teszi ezt neoliberais, oktató-, diák-, tudomány- és végső soron szabadságellenes, csak az Obama-elnökség utáni „korszellemnek” megfelelő – kicsit máshogy rasszista – „színkódban”.

Szóval, hogy közvetlenül is válaszoljak a kérdésre, a politikai közösség mibenléte abszolút újragondolandó – mindhárom említett dimenzióban, egyszerre. S ez teljesen nyilvánvaló, hogy a maitól igencsak különböző politikai gyakorlatok, célok, eszmények kialakulásához is vezethet.

A FEHÉRSÉG ÖTVEN ÁRNYALATA

Ami specifikusan a „rassz”-kérdéskört illeti, két akadályt kell legyőznünk. Először: a mi elméleti hagyományunkból – valószínűleg a gyarmati történelem általi állítólagos érintetlenségünk téveszméje miatt, de nyitott vagyok minden egyéb magyarázatra is – szinte teljesen hiányzik a „rassz”-problematika kritikája. Ebből az következik, nagyon leegyszerűsítve, hogy politikai gondolkodásunk pályái olyan, zavarba ejtő tévképzetek jegyében működnek, hogy:

- „a fehérség a bőrszínre utal csupán” – e csúsztatás szerint politikai szempontból, a társadalmi-morális-kulturális-anyagi elnyomás szempontjából a „rassz”-distinkció, így a „fehérség”-képzet, -vágy és -akarát epifenomenális, merőben felületi probléma volna;
- „a fehérség: maga a normalitás”, azaz . . . van bizonyos „rassz”-baj a világgal, de ez ugyebár „sajnos” arra vezethető vissza, hogy a „nemfehér” egyének, társadalmak, kultúrák stb. nem nőttek még fel, nem alakították ki a kereteit annak, hogyan lehetnének egyenrangúak . . . „velünk”, fehérekkel, ugyanis
- „mi (bőrszín-alapon) fehérek vagyunk” – ez talán a legsúlyosabb csapás, a kelet-(közép-)európai politikai szubjektum talán leginkább önsorsrontó tévedése-hazugsága, hiszen ez egyszerre naturalizálja a „rassz”-megkülönböztetést, azaz tagadja ennek társadalmi eredetét, szaknyelven szociogén jellegét, és rejtegeti a „fehérség”-kategória hátterében a világon mindenütt meghúzódo előjog-követelés létét, ráadásul
- lehetetlenné teszi, hogy megfigyeljük, megértsük térségünk „rassz”-identifikációs különösségét, a „piszkosfehér”-önpozicionálást, azt sejtetve – minősített esetében nyíltan hangoztatva – közben, hogy
- a „rassz»-probléma” voltaképpen „nem európai kérdés” (ez körülbelül olyan állítás, mintha a nemi erőszak, a nemi elnyomás, a teljes „gender”-problematika összes, húsba vágó kérdését azzal a huncut, cinikus hamissággal tessékelnénk ki a „komilfó” eszmék köréből, hogy ez ugye nem komoly kérdés, hiszen „csak» a nők, homokosok stb. problémája”, azaz „részletkérdés”).

Így válik aztán érthetővé, hogy az akadémiai értelemben, szándéka szerint komoly politikai gondolat megtorpan, *meglepődik*, s bámul, szó szerint, mint borjú az új kapura, ha szembe találja magát a társadalom rasszizáló tendenciáival, legyen szó formális és informális intézményeink „rassz”-kirekesztő, -elnyomó rendszeréről vagy a mindennapi élet és beszéd „rassz”-mintázatairól. Ebben az értelemben néhány, meglehetősen meghatározóan fontos téma kiszorul a megbeszélhető kérdések köréből – nevezetesen, hogy *ki / micsoda az, hogy „ember”, hogy van-e, lehessen-e hierarchia ember és ember között, hogy mi az, hogy társadalom*, mi is voltaképpen az a fura képződmény, amely önmagára vonatkozó definíciójából hallgatólagos módon, a legcinikusabban „kifelejt” önmaga 10-20, vagy ki tudja hány, adott esetben akár ennél is több százalékát.

Hozzáteszem egyébként, hogy e tendenciózus gonosz, kifelejtős játék az egyik lehetséges magyarázata a magyar nyelvű társadalomtudományok globalitással, bármely világra látó szemlélettel szembeni, elképesztő, megdöbbentő ellenállásának is. Hiszen, ha azt mondhatnánk – mint ahogy meggyőződésem szerint nem mondhatjuk –, hogy az *emberi lény* fogalmának kiterjedése valamely sejtelmes, varázsos úton-módon egybeesik mondjuk a „fehér bőrű lény” kategóriájának kiterjedésével, a valóság e tendenciózus torzítása felmentést adhatna azon feladat alól, hogy illendő, elvárható legyen megismernünk a mi kultúrkörünkben ritkán vagy egyáltalán nem tárgyalt társadalmak történetét, *sui generis* viszonyait is. Hogy „általánosnak” vélt következtetéseink érvényesek legyenek *a másokra* is. Sajnálatos módon – e vélt „fehér-homogeneitás”-állítás – noha a szó primer, leíró értelmében a világ egyetlen társadalmára sem igaz – furamód központi eleme egyfajta, nyilvánvalóan hamis és emberellenes, ám annál inkább létező és ható *európaiság-definíciónak*. Az európai tudáshagyomány egyik – Európán kívülről nézve azonnal szembe tűnő – csúsztatása, hogy „világról” beszél, „egyetemes” érvényűnek állítja be mondandóját, miközben Európára – sőt, legtöbb esetben kizárólag nyugat-Európa egykori gyarmattartó társadalmainak kultúrájára – gondol.

Ez az implicit fehéremberség-norma kulcsfontosságú alkotórésze az Európai Uniót alkotó társadalmak

de facto öndefiníciójának is. (*De jure* is jelen van mindez, némileg áttételes formákban – elég egyetlen pillantást vetni a „közös migrációs politika” mögött meghúzódó „rassz”-kogníciós háttérfeltevésekre – ilyen jólnevelt az eurofehér tudat: az olasz, spanyol, magyar schengeni határőrökkel ütlegelteti, éhezteteti, fojtja vízbe a világ ide kívánczó „színeseit”, napi szinten, miközben ismét csak az „egyetemes jószág” erkölcsi identitáspozíciójából beszél.) Nagyon leegyszerűsítve, azért nem óhajtunk tudni semmit a világ többi részéről, azért hagyjuk figyelmen kívül elmélet- és politikastratégia-alkotó gondolkodásunkban is a világ többi részének tapasztalatait, az abból leszűrt tanulságokat, stb.-t, . . . mert ugyebár mi . . . úgymond . . . az ›Európa-fogalom „fehérséggel” koextenzív értelmében véljük magunkat európainak – a világ többi része pedig, úgymond, nem „fehér”. Így válik aztán érthetővé, ha azt tapasztaljuk, sem a politikaelmélet, sem a szociológia, sem pedig a többi társadalommal foglalkozó alaptudomány mi tájékunkon gyakorolt formái semmilyen formában nem foglalkoznak a „rassz”-kogníció kérdésével – s különösképpen nem ennek tételes kritikájával. Nem teszik ezt, hiszen öndefiníciós feltevéseik szintjén, implicit-informális módon eleve kizárták ezek relevanciáját. E tekintetben még térségünk legnagyobb, közszeretnek és -tisztületnek örvendő, baloldali tekintélyei is kizárólag „Portótól-Helsinkiig, Athéntól-Edinburgh-ig” látnak, morális geopolitikájuk e térséget tekinti „a világnak”. E korlátnál toporgunk, szinte mindannyian.

Az az intellektuális-morális döntés, hogy „forduljunk oda” a világ nem-„fehér”, nem-európai társadalmainak életéhez, tapasztalataihoz, az általuk artikulált tudásformákhoz, művészeti világokhoz stb., nemcsak jobb tudósokká / politikai szubjektumokká avatna bennünket – bár ez sem volna kis dolog –, hanem saját társadalmaink megértését, e társadalmak politikai problémáinak hatékonyabb, progresszívabb kezelését is lehetővé tenné. Másként látnánk a világot, benne a magunk kis világát is.

Különösen abszurdnak találom egyébként, hogy épp a magyar kultúra résztvevőiként kell erről így, ezen az elemi szinten beszélnünk – elvégre például nyelvünk (legnagyobb közkincsünk) elvileg bennünket is Európán kívülre, a világ óriási többségéhez kötne – ha bárkit is érdekelne a tények világa. Ráadásul ma negatívan megkülönböztetett, lekicsinyelt, gúnyolt stb. csoportjaink ugyancsak természetes kapcsot jelenthetnének a világ csodálatosan komplex és elképesztően gazdag, tőlünk adott esetben távoli tájékaihoz. Legjobbaink már évszázadokkal ezelőtt felismerték ezt.

Még az is felvethető, hogy a kisebbségeinkkel szemben a többség által alkalmazott jelképes és fizikai erőszak egyik fő funkciója éppen az, hogy minden, ilyenfajta kapcsolatépítés akadályaként szolgál. Ám ahhoz, hogy a társadalomelmélet és a társadalmi, politikai gyakorlat mindezt felfogja, minden eddiginél radikálisabb belső, lelki, morális fordulatra volna szükség („fejben dől el minden”). Mégpedig arra, hogy ne valamiféle „túrt, a másság terhével küszködő, elmaradott” csoportozatként tekintsünk – felülről-lefelé –, a hátrányos megkülönböztetés, a „rassz”-alapú erőszak minden formájával vert társainkra, hanem akár arra is képesek legyünk, hogy új, a kölcsönös, egyenrangú tisztelet, megbecsülés – sőt, a szó tág, kulturális értelmében: akár még a rajongás, odaadás, „felnézés”, elfogadás, szeretet – eszközeivel hozzuk létre új, a mainál magasabb komplexitású, szellemesebb, értelmesebb, jobb, szebb társadalmi gyakorlatok sorát. Ez pedig nem kevesebbet igényelne, mint annak az újra-meghatározását, mit értünk azon, hogy „társadalom” (beleértve a „társ”, így „embertársaink” fogalmát is.) Vagyis új politikai-társadalomontológia létrejöttét segítené elő.

Persze kulcskérdés – hogy mindez megtörténhessen –, hogy a legkülönbözőbb „társadalmi pozíciókat” elfoglaló emberek közötti, *vállaltan közös* vállalkozások jöjjenek létre, hogy emberek egyre nagyobb köre szokjon hozzá a társadalmi értelemben „a lehető legszélesebb sávban” működő intézmények lehetőségéhez, az ezekben rejlő, minden irányú lehetőségekhez. Hogy normalizáljuk, magától értetődővé tegyük a *társadalmi* létet, a mai *apartheid*-lét helyett. Mindez abban is segítene, hogy leküzdhessük a mai magyar nyelvű társadalmi létet és szellemi termelést egyaránt átlengő, makacs kisebbségi komplexusokat, s hogy ne kelljen szégyenkeznünk meglévő vagy majdani globális déli barátaink előtt amiatt, amit gondolunk, mondunk, teszünk.

[1] A szó számos, sok esetben meglehetősen elmosódott jelentésárnyalata közül itt arra a minősítési gyakorlatra utalok, melynek során – 1956 után –, a politikai megtorlást végző munkahelyi „felülvizsgáló bizottságok” a magyar kultúra- és politikatörténetben ismert és széles körben, leíró értelemben használt, „népi”–„urbánus” ellentétfogalom helyett az orosz nyelvből átvett, így implicit módon szovjet politikai jelzőhasználatra utalva, az akkori „vonalas” beszédmódban a magyarnál jóval elítélőbb, politikailag súlyosan elmarasztaló tartalommal, az állás- és szakmai kapcsolatvesztés indoklására használták.

[2] Független lengyel szakszervezeti szövetség (eredeti nevén *Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność”*), melyet Lech Wałęsa vezetésével, 1980 augusztus 14-én, a *gdański Lenin Hajógyárban* kitört, hamarosan országossá vált „vadsztrájkban” hozták létre az uralmon levő Lengyel Egyesült Munkáspárt hatalmának ellensúlyozására. A Szolidaritás az augusztus 30-án és 31-én aláírt, a hatalom részleges megosztásáról határozó megállapodás életbe léptétől az 1981. decemberi – a katonai hatalomátvétel során történt – formális betiltásáig egyfajta érdemi politikai képviselet nélküli ellenzék szerepét töltötte be a súlyos politikai, gazdasági és kulturális válsággal küzdő Lengyelországban.

[3] A lengyel nemesség összefoglaló neve. (Egyébként német jövevényszó a lengyelben). A *szlachta* jövedelmi helyzet, kulturális és gazdasági gyakorlatok tekintetében rendkívül eltérő helyzetű családokat magában foglaló rendi kategória volt. Európában a legnagyobb nemeselőjog-birtokos csoportozat volt: az ország lakosságának 8-10 százalékát tette ki. A politikai cselekvővé szerveződött *szlachta* 1791-ben elfogadta a *Májusi Alkotmányt*, amely alkotmányos monarchiává tette Lengyelországot. 1793-ban és 1795-ben összeomlott Lengyelország geopolitikailag – az országot a Hohenzollern, a Romanov és a Habsburg Birodalmak felosztották egymás között, megszűnt a lengyel államiság, így a redukálódott a jobbra tolódó *szlachta* politikai szerepe is. A *szlachta* nemesi előjogait az 1921-ben, az első világháborút lezáró békeszerződések nyomán újból létrejövő lengyel állam Márciusi Alkotmánya szüntette meg.

[4] Szó szerint: „rassztudomány” – a második világháborút követő időszakig a német közgondolkodást uraló „rassz”-kogníciós paradigma neve.